

تحول سکه در ایران از دوره هخامنشی تا اوایل دوره اسلامی

چراغعلی اعظمی (سنگسری)

دوره اول - پیش از اسلام

۱ - مقدمه - Numismatics بمعنی سکه‌شناسی یا تحقیق درباره تحول آن از کلمه یونانی Nomisma یعنی سکه گرفته شده است .
نظر اکثر محققین براینستکه سکه ابتدا در کشور لیدی در آسیای صغیر ضرب شده و چگونگی پیدایش آن باینصورت بوده است که ساکنین قدیم آنجا هم ، در دادوستد بطریق پایاپای عمل میکردند و گاهی از اشیائی چون صدف ، قطعات چرم و چوب بمنوان نشانه‌ای از قیمت استفاده مینمودند . بتدریج این اشیاء جای خود را به قطعات فلزی و سلاح جنگی دادند و چون اشیاء فلزی بیشتر مورد قبول بود و در همه‌جا مردم از آن استقبال میکردند باین فکر افتادند که میله‌ها و حلقه‌های آهنین - مفرغی - نقره‌ای و طلا را بوزن و اندازه‌های مختلف بکار برند و استفاده از آن بحدی رونق یافت که در قرن هفتم پیش از میلاد در زمان اولین پادشاه لیدی بنام Gyges احتمالاً بازرگانان مهاجر Mycenae اولین سکه‌ها را ضرب کردند . این سکه‌ها دارای شکلی شبیه لوبیای بزرگ و از یکطرف صاف و از طرف دیگر دارای خطوط غیرمنظمی بودند . پادشاهان لیدی رفته‌رفته با اهمیت سکه پی‌بردند و ضرب آنها را در تحت فرمان خود گرفتند و شکل روی سکه را اصلاح کردند بنحویکه در زمان کرزوس Croesus (۵۶۱ - ۵۴۶ پیش از میلاد) آخرین پادشاه لیدی که مغلوب کوروش کبیر اولین شاهنشاه هخامنشی گردید روی سکه اشکال زیبایی داشتند اما هنوز هم در پشت سکه شکلی را منقوش نمیکردند . اولین سکه‌های این دوره از فلزی بنام Electrum (مخلوطی طبیعی از طلا و نقره) و بعداً از طلا و نقره بطور جداگانه بوده است . متداولترین شکل روی سکه در این زمان سر شیر و گاو مهاجم را در مقابل هم نشان میدهد .

۲ - دوره هخامنشی - ساتراپیها - آغاز این دوره ، شکست کرزوس و فتح سارد بدست کوروش بزرگ در سال ۵۴۶ پیش از میلاد و پایان آن کشته‌شدن داریوش سوم در سنه ۳۳۰ پیش از میلاد است . گرچه در موزه بریتانیا سکه‌ای منسوب به کوروش موجود است اما Numismatist ها و مورخین شروع ضرب سکه را در ایران به داریوش بزرگ (۵۲۱ - ۴۸۶ پیش از میلاد) نسبت میدهند .

تا آنجا که معلوم است در زمان هخامنشی مسکوکات ایران در دو Denomination ضرب میشده است . یکی سکه نقره که آنرا Shekel و به یونانی Siglos (جمع Sigli) میگفتند و آن از لحاظ قیمت $\frac{1}{3}$ «دریک» یعنی پول طلا بوده است . کلمه Daric که نوع دوم پول آن روزگاران است مقتبس از نام «دارا» یا «داریوش» بمعنی «سکه شاهی» بوده و در کلیه متصرفات ایران آترمان و حتی در آنسوی مرزهای ایران بعنوان Standard و Principal Currency

مورد قبول بوده است .

– شکل Obverse یا روی سکه در هر دو Denomination شاه را در حال حرکت نشان میدهد که بر دستی کمان و بر دستی دیگر زوبین و گاهی دشنه دارد و بر دوش او ترکیبی است .
– Reverse یا پشت سکه دارای فرورفتگی و از هر نوع شکلی عاری است . چهره شاه در تمام سکه‌ها متوجه راست است .

– در بعضی ساتراپیهای ایران نیز ، فرمانروایان محلی که از شاهزادگان و بزرگان پارس یاماد بودند اجازه ضرب سکه داشتند . مثلاً در آسیای صغیر و شهرهای یونانی تحت اشغال ایران و همچنین صور و صیدا بنام Datames و Farnabazu و Tiribazu سکه ضرب شده که بسیار زیباست . در این سکه‌ها Expression چهره ساتراپیهای ایران که متوجه راست است بخوبی نمایان است . سر آنها را کلام خود و گاهی نوعی خود تاج مانند زینت داده است .

۳ – اسکندر مقدونی و جانشینان او از ۳۳۰ تا ۲۵۵ پیش از میلاد . سکه‌های این دوره که بدوره سلوکید مشهور است در Obverse شکل را بطور نیمرخ متوجه راست نشان میدهد و در Reverse نام فرمانروا ، شکل خدایان یونان و عقاب و غیره را . سکه‌ها از مس و نقره و طلاست و Denomination رایج آن باین شرح است .

Drachm

Tetradrachm

Obol (Obolus) که ریشه کلمه «پول» است .

۴ – دوره اشکانی یا Parthian Period – این دوره که با قیام اشک اول علیه حکام یونانی در سال ۲۵۰ پیش از میلاد در هیرکانیا آغاز شده و با قتل اردوان پنجم در سال ۲۲۶ میلادی بدست اردشیر اول ساسانی پایان می‌یابد ، یکی از جالبترین دوران Numismatic ایران است . روی سکه چهره شاه را بطور نیمرخ متوجه چپ و گاهی روبرو نشان میدهد که طرفین سر او بعضی اوقات دارای ماه و ستاره و گاهی فرشته پیروزی است . پشت سکه‌های یکدرمی هرشاهی با احترام اشک اول، او را نشسته بر اورنگ شاهی، خود بر سر و کمان بردست نشان میدهد و در کنار او عبارت یونانی Arzakoy بمعنی متعلق به آرشاک یا اشک نوشته شده است .

– اولین سکه‌ها ، شاه را با کلاه خود و بعداً با سر برهنه در حالیکه نواری نیمتاج مانند ، در محل تلاقی موی سر و پیشانی بسته شده و دنباله نوار ، پشت سر آویزان است نشان میدهد . متدرجاً سکه‌هایی را می‌بینیم که در آن شاه دارای افسر است .
– اشکال پشت سکه در Tetradrachm ها و مسکوکات مسین مختلف است . مثلاً سراسب – عقاب – بره – قلعه و غیره .

اولین سکه‌های اشکانی که بسیار زیباست در نقطه نامعلومی در هیرکانیا و احتمالاً در شهر «صد دروازه» و بعدها پس از تصرف سلوکیه تیسفون در آن شهر و در همدان نیز ضرب شده است . نام بعضی از پادشاهان را بطور کامل بخط یونانی با لقب «شاهنشاه» بآن زبان و برخی را بخط پهلوی و بعضی را با حروف اختصاری بخط پهلوی اشکانی در پشت و روی سکه مشاهده می‌کنیم .

مثلاً گودرز بخط یونانی و مهرداد پنجم بخط پهلوی در پشت سکه و **رک** برای بلاش یا ولخش بخط پهلوی در روی سکه .

مطلب بسیار جالب این است که از این دوره هیچ سکه طلا بدست نیامده و واخذ پول نقره بوده که بشکل Drachm یا Tetradrachm یا Obol در جریان بوده و بطوریکه اشاره شد پول مسی نیز باندازه یکدرمی و در Denomination کوچکتر رواج داشته است . آخرین سکه‌های این دوره بنام «آرتاوازد» پسر اردوان پنجم است که در سالهای ۲۲۷ و ۲۲۸ میلادی مدعی سلطنت ایران بوده و چندبار با اردشیر مضاف داده است . شکل و خط سکه‌های پایان دوره

بالا : محمد بن مسافر کنگری
(روی سکه)

پائین : محمد بن مسافر کنگری
(پشت سکه)

اشکانی Stylized شده و زیبایی را ازدست میدهند .

در این دوره بعضی از حکام محلی که دست نشانده شاهنشاهان اشکانی بوده‌اند مثلاً در ایلام از مس سکه ضرب کرده‌اند که بصورت یکدرمی و چهار درمی بوده است . در پارس نیز نوادگان پادشاهان هخامنشی با لقب «فراتهدارا» یا نگهبانان آتشکده استخر نوعی استقلال محلی داشته و سکه‌هایی از مس و نقره بجای گذاشته‌اند که آخرین آنها از پاپک جد اردشیر ، سرسلسله ساسانیان است . نوع اول این سکه‌ها مشهور به «ایلامید» و نوع دوم مشهور به «پرسیت» است .

۵ - دوره ساسانی از ۲۲۶ تا ۶۵۱ میلادی - گرچه سکه‌های نقره این دوره از لحاظ وزن و عیار تفاوتی با سکه‌های اشکانی ندارد ولی شکل آن بکلی تغییر میکند . روی سکه چهره شاه را گاهی با ملکه و گاهی با ولیمهد و گاهی نیز با هردو متوجه راست و ندرتاً روبرو مشاهده میکنیم که تاج زیبایی بر سر دارد . تنوع تاج در این دوره بسیار جالب است و بطوریکه سکه‌ها حاکی است هرشاهی دارای یک یا چند تاج بوده است .

بعلاوه چه در متن سکه و چه در حاشیه به نقش ستاره و ماه زیاد برمیخوریم . در اوایل دوره ساسانی نام شاه را روی سکه باین ترتیب بخط پهلوی مینوشتند :

« مزدیس یغ ملکان ملگا ایران و انیران مینوچتری من ایزدان » بمعنی مزداپرست خدایگان شاهانشاه ایران و آنسوی ایران مینوچهر از ایزدان .

در اواخر دوره ساسانی بذکر نام شاه مثلاً خسرو **سزدرکاب** و عبارت «افرود» یا «پیروز» اکثفا میکردند .

- پشت سکه محل ضرب را با حروف اختصاری مثلاً **سز** برای بیشابور **سز**

برای استخر و **سز** برای همدان نشان میدهد و همچنین سال ضرب سکه را مثلاً **سز**

برای یک و **سز** برای بیست که گاهی بصورت هزوارش است یعنی اعداد آرامی را بهخط

پهلوی بحرف مینوشتند و پهلوی مینخواندند . مثلاً مینوشتند **سز** و مینخواندند سه یا

سز و مینخواندند چهار و با **سز** و مینخواندند پنج با آغاز سلطنت هر پادشاهی

مبدأ تاریخ تجدید میشد و روی سکه مثلاً مینوشتند «یک» برای سال اول سلطنت انوشیروان دو و غیره .

- بعلاوه پشت سکه علامت آتشکده را نشان میدهد که بیشتر در طرفین آن دو نفر

ایستاده‌اند و کار نگهبانی آنرا بعهده دارند . در اوایل دوره ساسانی از این دو نفر یکی پادشاه

و دیگری ملکه و گاهی بزرگ هیربدان است و در اواخر آن دوره هردو هیربد یا نگهبان آتش

مقدس میباشد .

- Denomination سکه‌ها در این دوره دینار ، پول طلا و درهم پول نقره و Obol

پ درم بوده ، سکه‌های مسی هم ضرب کرده‌اند و پول «راخواست» میگفتند که در شاهنامه فردوسی بکرات آمده است .

- پول ساسانی رایج‌ترین وسیله دادوستد در قسمت اعظم دنیای آن زمان بوده و در

هر شهری از ایران ضرابخانه یا ضرابخانه‌هایی وجود داشته است که ابتداء بوسیله کارگزاران

شاهی اداره میشده و بعدها باجاره میداده‌اند .

در دوره خسرو پرویز تعداد ضرابخانه از هر دوره دیگر بیشتر بوده است و حتی امروز

سکه‌های زمان او را مانند سکه‌های رایج فعلی بمقدار زیاد میتوان یافت . هرچه بیابان دوره

ساسانی نزدیکتر میشویم شکل روی سکه نازیبا تر میشود .

بالا: مرزبان پسر محمد پسر مسافر
کنگری (روی سکه)
پائین : مرزبان پسر محمد پسر
مسافر کنگری (پشت سکه)

۶ - سکه‌های عرب ساسانی - از سنه ۳۱ هجری (۶۵۱ میلادی) یعنی سال کشته شدن یزدگرد تا ۶۵ هجری (۶۸۵ میلادی) - بعد از فتح ایران بدست اعراب در سال ۲۱ هجری در زمان خلیفه دوم و پس از کشته شدن یزدگرد در سال ۳۱ هجری ، فاتحین عرب که از خود سکه نداشتند همچنان از پول رایج ساسانی استفاده میکردند این استکه از آن تاریخ تا دوره عثمان - ۲۳ تا ۳۵ هجری - و دوره حضرت امیر المؤمنین علی ۳۵ تا ۴۰ هجری - سکه‌های نوع ساسانی را با اسم خسرو پرویز و یزدگرد می‌بینیم که فقط در حاشیه آن عباراتی مانند ربی‌الله یا بسم‌الله ربی بخط کوفی دیده میشود و تاریخ یزدگردی که با جلوس آخرین شهریار ساسانی آغاز شده همچنان ادامه مییابد و بدانوسیله است که می‌فهمیم سکه در زمان کدام یک از آخرین خلفای راشدین ضرب شده است .

از سال ۴۱ هجری با جلوس معاویه ابن ابی‌سفیان فقط اسم خلیفه را آنهم بخط پهلوی در متن سکه مینوشتند . از این دوره سکه‌هایی بنام معاویه - یزید بن معاویه - زیاد بن ابی‌سفیان - عبیدالله زیاد والی بین‌النهرین در واقعه کربلا و همچنین عمر ابن عبیدالله و حجاج بن یوسف و سایر حکام عرب بدست آمده است و این وضع تا زمان عبدالملک ابن مروان که در تاریخ ۲۷ رمضان ۶۵ هجری بخلافت رسیده است ادامه مییابد . اما در طبرستان فرزندان دابویه از شاهزادگان ساسانی همچنان تا سال ۱۴۴ هجری بسبک ساسانی و بعد از آنها حکام ایرانی و عرب خلفا تقریباً تا سال ۱۷۹ هجری بروش عرب ساسانی سکه میزدند . این سکه‌ها نیم درمی است و آغاز تاریخ آن مرگ یزدگرد است که مشهور به Post Yazdgerdi Era مییابد .

۷ - سکه‌های اسلامی - از عبدالملک ابن مروان نیز سکه‌هایی بسبک عرب ساسانی بدست آمده است اما هم‌اوست که این سکه‌ها را منسوخ مینماید (بروایتی با شماره امام محمد باقر علیه‌السلام) و سکه‌ها بشرحی که عرض میشود رنگ اسلامی بخود میگیرد گرچه نام سکه‌ها همچنان مثل دوره ساسانی دینار و درهم است و ضرابخانه‌های ساسانی نیز کماکان بکار خود ادامه میدهند .
- روی اولین سکه‌های اسلامی بخط کوفی - در متن «لااله الاالله وحده لا شریک له» و در حاشیه سال و محل ضرب سکه ذکر شده است .

- پشت سکه در متن نوشته است - «الله احد الله الصمد لم یلد ولم یولد ولم یکن له کفو احد» از سوره اخلاص .

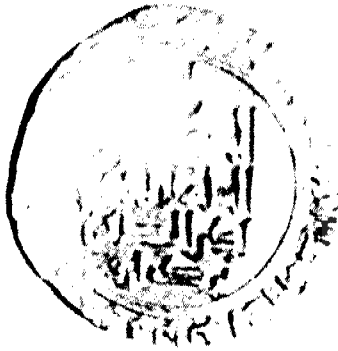
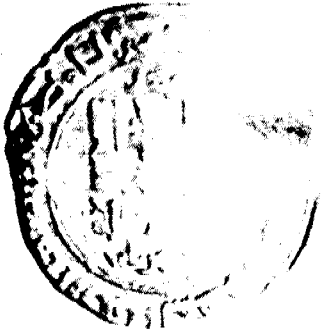
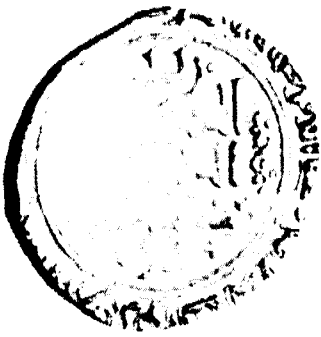
و در حاشیه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی‌الدین کله ولو کره المشرکون» - از سوره التوبه آیه ۳۴ - سکه‌های اموی از لحاظ تنوع بسیار غیر جالب و بجز در مورد سال ضرب و جای ضرابخانه تقریباً یکنواخت مییابد و این وضع تا سال ۱۲۷ هجری یعنی جلوس مروان دوم ملقب به حمار ادامه مییابد .

دوره عباسی

در این سال استکه ایرانیان تحت لوای ابومسلم خراسانی قیام میکنند و بحمايت از خاندان پیغمبر اسلام برخواسته عبدالله سفاخ را نامزد خلافت میکنند و در سال ۱۳۲ هجری با قتل مروان حمار و بخلافت نشستن عبدالله دوره جدیدی از سکه‌های اسلامی رایج در ایران آغاز میشود .

- از قیام ایرانیان بیاری خاندان پیغمبر نیز سکه‌هایی بدست آمده که در شهرهای ایران ضرب شده و دارای عبارت شعار سیاسی باین مضمون است «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده القربی» که منقول از قرآن مجید - آیه ۲۳ سوره شوری - و باین معنی است «بگو از شما پاداش برای او بجز حمایت از بستگان ، نمی‌خواهم» .

- در اولین سکه‌های عباسی روی سکه نوشته است «لااله الاالله وحده لا شریک له» و در پشت سکه «محمد رسول الله» و گاهی «محمد نبی الله» . بعدها علاوه بر ذکر محل و سال

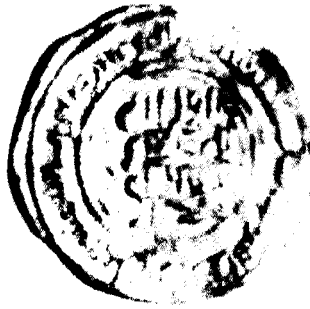

حسام الدوله شهریار بن قارن (روی سکه) گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی حسام الدوله شهریار بن قارن (پشت سکه)

ضرب در قسمت Obverse در حاشیه خارجی سکه این عبارت نیز اضافه شده که باز منقول از قرآن مجید - از سوره الروم آخر آیه ۴ - است .
«لله الامر من قبل ومن بعد يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله - یعنی گردش امور از قبل و بعد در دست خدا بوده و مؤمنین بنصره خدا شادند» . که حاکی از غلبه بنی عباس بر کشورهای اسلامی است .

۸ - اینک چند سکه جالب از دوره اسلامی

یک - بطوریکه میدانیم امام هشتم شیعیان بولایتعهدی مأمون بن هارون الرشید منصوب شده بودند . از آن حضرت از سال ۲۰۱ هجری سکه‌هایی بجای مانده که تقریباً مانند سایر سکه‌های اسلامی آندوره است . اما در پشت سکه این عبارت نوشته شده است : - «لله - محمد رسول الله - المأمون خلیفه الله - مما امر به الامیر الرضا ولی عهد المسلمین علی بن موسی بن علی بن ابی طالب ذوالریاستین» . گرچه سال شهادت حضرت را ۲۰۲ هجری ذکر میکنند در کلکسیون نگارنده

محمد (الاول) بن قيا بزرگ
اميدالروديباري (پشت سکه)

محمد (الاول) بن قيا بزرگ
اميدالروديباري (روی سکه)

سکه‌هائی بنام ایشان موجود است که در شهرهای ایران در سالهای ۲۰۳ و ۲۰۴ هجری ضرب شده و با این Numismatic Evidence باید باصلاح تاریخ مبادرت کرد .

دو - حسن صباح و جانشینان او از سال ۴۸۳ هجری زمان ملک‌شاه سلجوقی (۴۶۵ - ۴۸۵ هجری) تا سال ۶۵۳ هجری بر قلعه الموت و تعدادی از قلاع دیگر در داخل ایران دست یافته و بدعوت ایرانیان به تشیع و مبارزه با خلفا و سلاجقه اشتغال داشتند . از این دوره سکه‌ای در کلکسیون نگارنده موجود است که بنام محمد بن بزرگ امید (۵۳۲ - ۵۵۷ هجری) جانشین دوم حسن میباشد و در کرسی دیلم یعنی خود قلعه الموت در سال ۵۵۵ هجری ضرب شده و منحصر بفره است .

روی این سکه در متن نوشته شده « لاله الا الله - محمد رسول الله - محمد بن بزرگ امید - و در حاشیه . . . » ضرب هذا الدینیر بکری الدیلم سنه خمس و خمسين و خمسماء .
در متن پشت سکه برخلاف سکه‌های اسلامی رایج نوشته است - « علی ولی الله - المصطفی لدین الله - ترار » اشاره به ترار پسر المستنصر خلیفه فاطمی مصر که بدست برادر خود المستعلی معدوم شده و اسمعیلیه ایران از هواخواهان او بوده‌اند و در حاشیه « صلوات الله علیه و علی احفاده الاکرمین و ائمه الطاهرین » که تعلق پیروان حسن صباح را که بناحق به ملاحده مشهورند به خاندان پیغمبر ثابت میکند و ذکر از خلفای بغداد و پادشاهان سلجوقی در آن نیست .
سه - برای حسن ختام از سکه‌هائی از نیاگان پر ارج خاندان پهلوی یاد کرده بموضوع پایان میدهم .

بطوریکه میدانیم شجره نسبت خاندان جلیل سلطنتی ایران به « باو » از نوادگان کیوس فرزند قباد و برادر انوشیروان عادل میرسد که از سال ۴۵ هجری یعنی ۱۴ سال پس از مرگ یزدگرد سوم به شاهی مازندران رسیده است . فرزندان او که به « ملوک جبال » مشهورند در سه دوره بشرح ذیل و بمدت ۷ قرن یعنی تا سال ۷۵۰ هجری در حکومت مازندران باقی بودند .

۱ - کیوسیه از باو ۴۵ هجری تا سرخاب ۴۶۶ هجری .

۲ - اسپهبدیه از حسام الدوله شهریار بن قارن ۴۶۶ هجری تا نصیر الدوله شمس الملوک رستم بن اردشیر ۶۰۶ هجری .

۳ - کینخواریه از حسام الدوله اردشیر بن کینخوار از ۶۳۵ هجری تا فخر الدوله حسن بن کینخرو ۷۵۰ هجری .

(مدت سلطنت حسام الدوله شهریار بن قارن ۳۷ سال بوده است) .

از دو دوره اول سلطنت این خاندان چند سکه در کلکسیون نگارنده هست که از همه مهمتر دینار هائی بنام حسام الدوله شهریار بن قارن مؤسس دوره اسپهبدی است که در « سارویه » ساری فعلی در زمان دو پادشاه سلجوقی یعنی رکن الدین ابوالمظفر برکیارق و غیاث الدین ابوشجاع محمد فرزندان ملک‌شاه اول در فاصله بین ۴۸۷ و ۵۰۳ هجری ضرب شده است .